

Leonarda Dacewicz

DOI 10.15290/sw.2021.21.08

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 745 74 99

e-mail: l.dacewicz@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5551-7208>

Rozchwanie tradycji polskiej w zakresie nazewnictwa kobiet pod zaborem rosyjskim w kontekście historycznym i współczesnym

Słowa kluczowe: księgi metrykalne, antroponimia, formacje odmězowskie, formacje odojcowskie

Przyjęty w przeszłości zwyczajowo podział funkcji i ról społecznych mężczyzn i kobiet znalazł odzwierciedlenie w procesie kształtowania się polskiego systemu antroponimicznego. Zjawisko różnicowania się nazewnictwa ze względu na płeć pozostawało w bezpośrednim związku z uprzywilejowaną pozycją i wyłącznym udziałem mężczyzn w organizacji życia społecznego. W antroponimii dominacja męskości zaznaczyła się poprzez ekspansję funkcjonalną form męskich jako pierwotnych i podstawowych. Ponadto nazewnictwo męskie było wyżej notowane w hierarchii ważności, co wyrażało się m.in. tym, że formy żeńskie nazwisk zawsze tworzone od form męskich¹.

W procesie rozwoju polskiego systemu nazwenniczego wykształciły się formy nazwisk odmězowskich zakończone sufiksami *-owa*, *-ina*, *-ska* lub *-a*, np. *Chodkiewiczowa*, *Niemierzyna*, *Popławska*, *Ładna* (< *Ładny*). Nazwiska kobiet niezamężnych tworzone przy pomocy sufiksów *-ówna* (od podstaw

¹ O dominacji nazwisk męskich w hierarchii ważności świadczą także pośrednio prace z zakresu antroponimii poświęcone wyłącznie nazwennictwu męskiemu (np. Citko 2001 i wiele innych).

zakończonych na spółgłoskę), np. *Chodkiewiczówna* (< Chodkiewicz), *-anka* (od podstaw zakończonych na samogłoskę), np. *Niemierzanka* (< Niemiera), a w typach przymiotnikowych jak nazwiska mężatek, np. *Popławska*, *Ładna*. Formy z sufiksem *-anka* tworzono też od nazwisk na *-ska*, np. *Popławszczanka* (< Popławska)².

Formacje odmeżowskie (andronimy) i formacje odojcowskie (patronimy) są przedmiotem szczególnej uwagi językoznawców poczynając od lat pięćdziesiątych XX wieku. Sprawa używania form przyrostkowych nazwisk żeńskich budziła żywe społeczne emocje, o czym świadczą prace wielu badaczy onomastów³. Dość intensywne zainteresowanie problematyką nazewnictwa kobiet m.in. wzięło się stąd, że społeczno-językowy zwyczaj (identyfikacja kobiet przy pomocy struktur odmeżowskich i odojcowskich), który przyjął się i funkcjonował w Polsce ponad sześć wieków, na przestrzeni XX wieku stopniowo zaczął ulegać erozji⁴. W rezultacie uległ niemal całkowitemu zanikowi, zwłaszcza w środowiskach miejskich (Kaleta 1998, 111–117; Skudrzykowa 1996, 17–22).

Badania antroponimii Podlasia w XIX wieku wykazały, że proces widocznych zmian w nominacji kobiet zaczął się już wówczas.

Przedmiotem uwagi w niniejszym opracowaniu jest zjawisko maskulinizacji żeńskich form nazwisk w II połowie XIX wieku na obszarze północnej części polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza, która w znacznym stopniu obejmowała Podlasie. Problem będzie przedstawiony w kontekście historycznego rozwoju nazewnictwa kobiet na Podlasiu oraz ogólnej informacji na temat stanu nominacji żeńskiej w Polsce w czasach współczesnych. Obserwacje dotyczące rysującej się zmiany funkcji tradycyjnych żeńskich przyrostków nazwiskowych, a właściwie narzuconego przez obce władze wycofywania tych form z oficjalnego obiegu, jakie miało miejsce w okresie długiego okresu przynależności części ziem polskich do Rosji, z różnych powodów nie zostały dotąd należycie zbadane i opisane w historyczno-socjolingwistycznej perspektywie. A jest to zagadnienie ważne dla chronologicznego systemowego opisu procesu kształtowania się i funkcjonowania nazewnictwa kobiet w Polsce.

² Przykłady nazwisk pochodzą z zasoby źródłowego historycznej antroponimii Podlasia (Dacewicz 1994).

³ Zob. Bibliografia w artykule A. Skudrzykowej (1996), m.in.: E. Pawłowski, K. Nitsch, M. Kucala, A. Markowski, K. Handke, B. Kreja. Ponadto: Skulina 1988; Dacewicz 1994, 2014; Kaleta 1998, 2007; Pelcowa 2001; Karwatowska 2005.

⁴ Formy odmeżowskie zakończone sufiksami *-owa*, *-ina* są poświadczane w II połowie XIV wieku (Kowalik-Kaleta 2007, 343, 355).

Opis zasygnalizowanego zjawiska będzie dokonany na bazie obfitego materiału źródłowego wyekscerpowanego z ksiąg metrykalnych kościoła rzymskokatolickiego trzech dekanatów wchodzących w skład dawnej diecezji wileńskiej (białostocki, grodzieński, sokólski) w latach 1875–1918. Zespół ksiąg metrykalnych chrztów, znajdujący się w zasobach Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku, stanowi niezwykle cenne źródło do badania rozwarstwienia stanowego polskiego społeczeństwa, zwyczajów nazewniczych, wpływu rosyjskiej kultury nazewniczej na polskie nazewnictwo osobowe. Księgi są sporządzone w języku rosyjskim, który został wprowadzony do administracji kościelnej tych dekanatów w latach 1848–1849, bowiem w wyniku zawartego między cesarzem Napoleonem i carem Aleksandrem I w Tyłży traktatu obszar Podlasia i Grodzieńszczyzny znalazł się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego (Dobroński 2012, 224–226).

Rys historyczny. Nazwiska kobiet na Podlasiu w XVI–XVII wieku⁵

Określony powyżej obszar badawczy zamykał się w granicach historycznego Podlasia. Szczegółowe badania nazewnictwa wyekscerpowanego z szesnastowiecznych źródeł wykazały, że w owym czasie nazw kobiet derywowanych sufiksem *-owa* (również odnotowanych w wersji ruskiej *-owaja*) oraz sufiksem *-ina* (*-inaja*) używano we wszystkich warstwach społecznych, np. *Hryniowa*, *Iwaszkowaja*, zazwyczaj w połączeniu z określeniem *wdowa*. Natomiast ograniczony zasięg społeczny miały antroponimy derywowane wschodniosłowiańskim sufiksem *-icha/-ycha* i sufiksem *-ka*. Nazwy te funkcjonowały wyłącznie w warstwie chłopskiej, i być może wśród miejskiego plebsu (Dacewicz 1994, 133).

W XVII w. sposoby identyfikacji kobiet, odnotowane w dokumentach źródłowych, nadal cechowała znaczna różnorodność. Żeńskie nazwy osobowe, podobnie jak w wieku XVI, tworzono drogą derywacji fleksyjnej od nazwisk męskich na *-ski* oraz drogą derywacji sufiksальной od wszelkich pozostałych nazw męskich, tj. imion w pełnej lub hipokorystycznej formie, formacji odapelatywnych o genezie przezwiskowej i odzawodowej, formacji patronimicznych i przydomków. Nazwiska kobiet zamężnych tworzono przy pomocy sufiksów feminatywnych *-owa*, *-ina*, *-icha/-ycha*, *-ka* (Dace-

⁵ Autorka niniejszego opracowania wiele lat poświęciła badaniu antroponimii kobiet na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu (w tym Podlasiu). Wyniki tych badań częściowo są wykorzystane w tym artykule do przedstawienia charakterystycznych cech antroponimii kobiet w XVI–XVIII wieku.

wicz 1994). Formy derywowane sufiksami *-anka*, *-ówna* zwyczajowo określały córki. Niemniej jednak formacji odojcowskich używano także wówczas, gdy kobieta była już zamężna, a nawet gdy była wdową, często obok nazwiska odmeżowskiego, np. *ślawetna Marusia Matesowna żona szlachetnego Krzysztopka Niemirskiego* (Dacewicz 1995a, 53–70; Dacewicz 1995b, 43–53; Dacewicz 2014, 266–267; 273).

Nazwiska żon i córek na Podlasiu w XVIII wieku

W źródłach odnoszących się do XVIII wieku największą frekwencję wykazywały nazwiska zakończone na *-ska* i *-owa*. W większych ośrodkach miejskich dominowały struktury z sufiksem *-ska*, np. *Branicka*, *Niwińska*, *Sobolewska*. Nazwiska tego typu przede wszystkim były odnotowane w księgach metrykalnych Kościoła rzymskokatolickiego. W środowiskach małomiasteczkowych, we wsiach, wyraźnie przeważały nazwiska kobiet utworzone przy pomocy sufiksu *-owa*, np. *Adamczykowa*, *Markiewiczowa*, *Litwiniukowa*, *Przybyszowa*. Ich uniwersalny charakter wyrażał się tym, że były powszechnie używane we wszystkich warstwach społecznych i w różnych grupach etnicznych, na co mogą wskazywać podstawy nazwisk, np. *Wierzbowa* (*Wierzba*), *Hawrylukowa* (wschł. *Hawryluk*), *Jaszczułtowa* (lit. *Jaszczułt*), *Achmiecziowa* (tat. *Achmet*), *Szulcowa* (niem. *Szulec*), *Lejbuszowa* (żyd. *Lejb*) (Dacewicz 2014, 269). Marytonimiczna funkcja sufiksu *-ina* przejawiała się słabiej ze względu na ograniczoną łączliwość z podstawami nazwisk męskich, np. *Sulibina* (< *Suliba*),

Wykorzystywane do tworzenia form odmeżowskich przyrostki *-ka*, *-icha/-ycha* nie posiadały cechy uniwersalności i występowały znacznie rzadziej, np. *Hawryluczka* (< *Hawryluk*), *Karpicha* (< *Karp*), *Kozaczycha* (< *Kozak*). Nazwy z sufiksem *-ka* oraz wschodniosłowiańskim *-icha/-ycha*, podobnie jak w poprzednich stuleciach, odnotowano tylko wśród przedstawicielek warstwy chłopskiej (Dacewicz 1995b, 43–53; Dacewicz 2003, 15–17). Z badań Tadeusza Skuliny wynika, że rozwój funkcji marytonimicznej w nazwach na *-ka*, *-icha* to proces późniejszego pochodzenia (1988, 248).

W XVIII wieku nadal zwyczajowo nazwiska córek tworzone przy pomocy sufiksów *-anka*, *-ówna*. Sufiks *-ówna* dodawano do nazwiska ojca zakończonego na spółgłoskę, np. *Cieślukówna* (< *Cieśluk*), *Gilowna* (< *Gil*), *Stankiewiczówna* (< *Stankiewicz*). Jak wynika ze źródeł, bardziej uniwersalny charakter miał w owym czasie sufiks *-anka*, bowiem łączono go zarówno z podstawami zakończonymi na samogłoskę, jak i na spółgłoskę. W podstawach nazwisk córek, derywowanych tym przyrostkiem, znajdziemy róż-

ne typy nazwisk ojców, w tym także nazwiska na *-ski*, np. *Bieganszczanka* (< Biegański), *Cudowszczanka* (< Cudowski), *Daniluczanka* (< Daniluk), *Gburanka* (< Gbur), *Konopczanka* (< Konopka), *Siekierczanka* (Siekierka). Jednakże większą popularność wykazywały struktury z sufiksem *-ówna*. Oba te typy nazwisk odojcowskich służyły do identyfikacji pańien we wszystkich warstwach społecznych (Dacewicz 2014, 270).

Nazewnictwo kobiet w XVIII w. odznaczało się wyraźną stabilnością i regularnością stosowania określonych formuł identyfikacyjnych. Systemowe stosowanie formacji marytonimicznych w polskim nazewnictwie kobiecym kształtuje się i utrwała od końca XIV wieku (Skulina 1988, 248). Upowszechnienie się tego sposobu nazywania kobiet łączyło się (czasowo) z rozwojem i stopniową stabilizacją dwustopniowego systemu identyfikacji osób. Wynikało to także z faktu, że zwyczajowo funkcjonowały nazwiska obejmujące całą rodzinę. W wielu przypadkach trudno było ustalić przynależność społeczną nosicielki nazwiska, bo w materiałach źródłowych nie ma określeń lub kontekstu wskazującego na pochodzenie danej osoby.

Nazwiska kobiet równe nazwiskom męskim (bez tradycyjnych żeńskich przyrostków nazwiskowych)

Nazwiska kobiet bez wykładników morfologicznych, sygnalizujących płeć żeńską nosicielki, sporadycznie można już spotkać w podlaskich źródłach z XVI i XVII wieku. Są to głównie nazwiska na *-owicz/-ewicz*. Występują łącznie z formą na *-owa* lub *-icha* utworzoną od imienia męża. Tego typu formuły identyfikacyjne odnosiły się do kobiet wdów, np. *Staniślawowaja Janowicz* 1528, *Matejewaja Pawłowicz Udowa* 1928, *Suprunowa Kalabunowicz* 1560, *Iwanicha Kudzinowicz* 1560, *pani Janowa Kłaszewicz Jakubowska wdowa* 1662, *Jaroszowa Trocewicz Małżonka zeszłego Jarosza Trocewicz* 1686. Użycie męskiej formy nazwiska w odniesieniu do kobiety stało w bezpośrednim związku ze zmianą statusu społecznego. Nazwiska w formie męskiej, derywowane sufiksem *-owicz*, identyfikowały kobiety wdowy we wszystkich warstwach społecznych, ponieważ po śmierci męża wdowa, ze względów życiowych, na ogół uzyskiwała względną samodzielność, mogła sama zarządzać majątkiem lub prowadzić warsztat rzemieślniczy (Dacewicz 2014, 277).

W nielicznych dokumentach z XVII wieku można stwierdzić obecność nazwisk w formie męskiej równych etnonimom, apelatywom lub derywowanych od apelatywów, np. *Justina Litwin* 1674, *Marianna Kotlarz* 1667, *Agnes Krasieniuk* 1674 (Dacewicz 2014, 278).

W XVIII w. nazwiska kobiet bez wykładników formalnych formy żeńskiej nadal należały do rzadkości. Konsekwentnie utrzymywała się tendencja do używania form odmězowskich z sufiksami *-owa*, *-ina*, *-icha* i odojcowskich derywowanych sufiksami *-anka*, *-ówna*. W okresie nieco późniejszym, pod zaborem pruskim, wśród nazwisk kobiet równych antroponomom męskim najliczniej były reprezentowane nazwiska pochodzenia obcego, np. *Marianna Spicer*, *Barbara Szuman*, *wdowa Kraum*, *Magdalena Pichler virgine* (Dacewicz 2014, 271).

Nazwiska kobiet (dziewczynek) w księгах metrykalnych chrztów w okresie zaboru rosyjskiego na Podlasiu

Przejsie badanego terytorium pod panowanie Rosji pociągnęło za sobą wprowadzenie języka rosyjskiego do administracji kościelnej (Dacewicz 2015, 365). „W okresie zaborów obce władze wprowadziły zakaz używania końcówek nazwisk żon *-owa*, *-ina* oraz nazwisk córek derywowanych *-ówna*, *-anka*, *-ska*, *-a* (typ Czerna)” (Litwin 1932, 24; Kaleta 1998, 111). W związku z tym w nazewnictwie kobiet zaczęły się dokonywać zmiany. W jakim stopniu carski nakaz był stosowany w trzech badanych dekanatach w okresie niewoli narodowej? Odpowiedź na to pytanie wiąże się ze żmudną ekscerpcją dziewiętnastowiecznych ksiąg metrykalnych i analizą wielu notacji metrykalnych⁶.

Materiał do badań został wyekscerpowany z wybranych ksiąg metrykalnych trzech dekanatów (każdy liczył po kilkanaście parafii, np. w dekanacie białostockim w roku 1875 było 17 parafii, w 1880 i 1885 po 18 parafii), które znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku.

Przedmiotem badań są przede wszystkim alfabetyczne imienne spisy ochrzczonych dzieci, które zaczęto wprowadzać jako obligatoryjną część zapisu metrykalnego od roku 1875.

Prawdopodobnie nie zalecono kancelariom parafialnym określonego wzorca zapisu⁷, bowiem w poszczególnych parafiach stosowano zróżnicowane sposoby ewidencji. Udało się wyodrębnić kilka typów struktur nazwiskowych i zestawień antropomicznych, występujących w parafiach wymienionych dekanatów. Przeważnie stosowano mieszane sposoby identyfikacji, np.:

⁶ Charakterystyka treści i struktury ksiąg metrykalnych dekanatu białostockiego, grodzieńskiego i sokólskiego zob.: Dacewicz 2017; Dacewicz, Chomko, Smakulska 2017; Dacewicz, Romanik, Smakulska 2019).

⁷ Notacja metrykalna, która w okresie zaboru zajmowała dwie strony księgi, we wszystkich dekanatach była sporządzana według ściśle określonego wzorca.

- 1) Nazwisko i imię dziecka, np. *Шиманска Анна* (1880, Par. Supraśl k. 237); *Олехно Осипъ, Рутковска Юзефа* (1885, Dek. Białystok Par. Goniądz k. 156–157).
- 2) Nazwisko, imię i imię odojcowskie (otčestwo) dziecka, np. *Сосновска Юзефа Ивановна, Боровский Иванъ Ивановъ* (1875, Par. Białystok k. 107); *Буцьковна Марьянна Ивановна* (1875, Dek. Sokółka Par. Korycin k. 212).
- 3) Nazwisko, imię dziecka oraz imiona rodziców, np. *Бочковна Марьянна Сымона и Йозефы, Куртша Иванъ Ивана и Розалии* (1875, Par. Sokółka k. 39–40).
- 4) Nazwisko, imię, syn/córka (czyja?), np. *Буйкова Марьянна дочь Петра, Бовсюкъ Адамъ сынъ Петра* (1880, Grodno, Par. Franciszkańska); *Куликовна Антонина дочь Михала* (1890, Grodno, Par. Farna); *Якубовичъ Паулина дочь Петра* (1885, Dek. Białystok, Par. Dobrzyńskiewo k. 562–564).
- 5) Nazwisko, imię (po kim?), imię ojca, np. *Жукъ Петръ по Петру* (1875, Dek. Sokółka, Par. Suchowola k. 319).
- 6) Nazwisko rodziców w dop. l. mn. i imię dziecka, np. *Жыхаровъ Ельжбѣта, Жилюковъ Леонъ* (1880, Grodno Par. Pobernardyńska).

W znacznie mniejszym stopniu do badań nazewnictwa kobiet można wykorzystać imienne alfabetyczne spisy poślubionych i zmarłych, m.in. z powodu niższej pozycji społecznej kobiet, co wyrażało się tym, że w spisach poślubionych w niektórych parafiach podawano tylko nazwisko i imię nowożeńca, np. *Арбузъ Михаилъ, Гилевский Осипъ...* (1876, Dek. Białystok Par. Goniądz k. 660), kobiety nie uczestniczyły w ceremonii ślubnej jako świadkowie; w notacji metrykalnej zgonu dziecka należało podać tylko informację, kto był ojcem⁸.

Na podstawie przeglądu alfabetycznych imiennych spisów ochrzczonych dzieci można stwierdzić, że sposoby imiennej identyfikacji dziewczynek były zróżnicowane i odznaczały się pewnym stopniem dowolności polegającej na stosowaniu różnych struktur nazwiskowych nawet w spisie tej samej parafii w tym samym roku. W zbiorze wszystkich typów struktur nazwiskowych używanych do identyfikacji dzieci płci żeńskiej, wyekscerpowanych z badanych źródeł, można wyodrębnić następujące antropimiony:

– nazwiska derywowane sufiksem *-ska*, np. *Яроуца Юзефа* (1885, Dek. Białystok Par. Supraśl k. 235v); *Врублевска Людвика дочь Якова* (1885,

⁸ Informacje uzyskane w wyniku ekscerpcji licznych alfabetycznych spisów osób z wielu parafii dekanatu białostockiego.

Grodno Par. Franciszkańska k. 165), *Каминска Анна дочь Феофила* (1890, Grodno Par. Farna k. 16), w tym często w rosyjskiej wersji *-skaja*, np. *Врочинская Ева* (1885, Dek. Białystok Par. Trzcianne k. 253);

– formacje odojcowskie utworzone przy pomocy sufiksu *-ówna* (w rosyjskim zapisie *-owna/-ewna*), np. *Госковна Бронислава, Левковичовна Михалина* (1885, Dek. Białystok Par. Trzcianne k. 253), *Куликована Антонина дочь Михаила* (1890, Grodno Par. Farna k. 16).

– formacje z sufiksami *-owa/-ewa*, np. *Годунова Елисавета Иванова, Жакова Мария Сильвестрова* (1880, Dek. Białystok Par. Knyszyn k. 436), *Зимнохова Антонина* (1875, Dek. Białystok Par. Suraż k. 484); *Серафиновичева Марьянна* (1880, Grodno Par. Pobernardyńska k. 62). Z dokładnej analizy nazwisk żeńskich wynika, że użycie formacji z sufiksem *-owa/-ewa*, zwyczajowo identyfikujących kobiety zamężne, w imiennych spisach chrztów niektórych parafii były głównie wskaźnikiem żeńskości. Ich stosowanie nie miało na celu rozróżnianie statusu cywilnego. Takie przypuszczenie potwierdzają liczne użycia nazwisk na *-owa* w odniesieniu do kobiet niezamężnych, w przypadku alfabetycznych spisów ochrzczonych osób do dziewczynek;

– nazwiska w formie męskiej, czyli bez formalnych wykładników żeńskości odnotowano w spisach wielu parafii, np. w parafii białostockiej: *Дворжанчикъ Софія Осиповна* (1875, k. 108); *Зеневичъ Казимира Викентіевна, Филончукъ Катерина Антоновна* (1880, k. 163); *Гилъ Стефанія Ивановна, Мальшко Александра Ивановна, Огородникъ Анна Владиславовна*, w tym także nazwiska obce, np. *Ральфъ Констанція Константиновна* (1885, k. 155–157); *Ядешко Стефанія* (1885, Dek. Białystok Par. Dolistowo k. 323v). Liczne nazwiska, identyfikujące osoby płci żeńskiej, podano w formie męskiej w spisach parafii Knyszyn, np. *Ворошило Мария Викентьева, Лазарчикъ Михалина Антонова Мороз Мария Семенова* (1875, k. 306–310); *Гавелко Оршуля Иванова. Новикъ Михалина Мартиновна Снопко Анастазія Антоновна* (1880, k. 430–435); *Гердо Мария Ивановна, Корольчук Марцеля Осиповна, Шульць Марьянна Карловна* (1885 k. 436–440).

Zwracają uwagę imienne spisy parafii Dolistowo i Turośń z 1875 roku, w których do identyfikacji kobiet użyto nawet męskich form nazwisk z sufiksem *-skij*, np. *Малиновскій Розалія, Милевскій Сузанна, Янковскій Стефанія* (1875, Par. Dolistowo k. 271); *Гловацкій Јозефа, Зайковскій Людвика, Кучинскій Катерина* (1875, Par. Turośń k. 271). Użycie takich struktur może świadczyć o nadgorliwości w przestrzeganiu obowiązującego wówczas rozporządzenia o identyfikacji kobiet przy pomocy męskich form nazwisk.

Z drugiej zaś strony rozporządzenie urzędów carskich zapewne nie było przestrzegane rygorystycznie, bowiem w spisach kilku parafii z roku 1875 form męskich nazwisk do identyfikacji kobiet jeszcze nie używano, odnotowano tylko struktury z sufiksem *-ska* i *-owa*, np. *Данильчукова Людвика, Поплавска Анна* (Dek. Białystok Par. Suraż k. 484) oraz w rosyjskiej wersji *-skaja, -owaja*, np. *Конечкая Вероника, Мрочковая Александра* (Dek. Białystok Par. Trzcianne k. 239), co jednak dowodzi, że rusyfikacja miała miejsce.

Interesujący przypadek stanowią spisy parafii Juchnowiec z 1875 i 1885 roku (w 1880 spisu nie sporządzono), w których wyraźnie jest widoczny trend do zachowania polskości. Oczywistym tego przejawem są odnotowane w spisie nazwiska z wykładnikami żeńskości, czyli nazwiska kobiet derywowane sufiksami *-ska, -owna, -ówna* (zapis ros. *-увна*), np. *Гловацка Анна, Леончуковна Паулина, Тарасюкувна Антонина*, i brak form męskich. Niemniej jednak widoczny jest udział sufiksów w wersji rosyjskiej, np. w spisie parafii Trzcianne z 1875 roku nazwiska kobiet są opatrzone sufiksem *-skaja*, np. *Чайковская Анна*, i *-owaja*, np. *Клепадловая Анна*, w roku 1880 sufiksami *-skaja* (częste), np. *Багинская Марьянна, Плонская Амелия, -owaja* (pojedyncze), np. *Шишковая Анна*, i formy męskie (częste), np. *Клепадо Виктория, Кружъ Марьянна, Рожко Констанция*, ale w roku 1885 oprócz struktur z sufiksem *-skaja* (częste), np. *Боровская Марьянна, Жуковская Софья*, odnotowano liczne typowe nazwiska odojcowskie z sufiksem *-owna*, np. *Шорцовна Альбина, Гайдовна Степанния*, a formy męskie sporadycznie, np. *Кобешко Марьянна, Цильвик Степанния*.

Z biegiem lat nazwiska kobiet w formie męskiej stopniowo zastępowały formacje zawierające wykładniki żeńskości. Na podstawie wybranych spisów z 1900 roku można stwierdzić, że dominowały dwie struktury: nazwiska na *-ska*, przeważnie w wersji rosyjskiej *-skaja*, oraz formy męskie, np. *Вишневская Марія, Адамовичъ Марія* (Par. Białystok k. 255–256); *Павловская Бронислава, Морозъ Францишка* (Grodno Par. Franciszkańska k. 192). Rzadziej dodatkowo notowano formy z sufiksem *-owna* i *-owa/-ewa*, np. *Янушевская Геневефа, Зайцева Софья, Кононовичъ Бронислава* (Grodno Par. Farna k. 64v, 66v); *Шумска Валерия, Мисарковна Зофия, Дзешко Йозефата* (Dek. Sokółka Par. Suchowola k. 236v, 237, 238); *Рутковска Софья, Вальчуковна Фелиция* k. 67 (Dek. Białystok Par. Goniądz k. 67, 69); *Воронецкая Геневефа Викентьева, Јашковна Софья Фаддева* (Par. Sokółka k. 55, 56).

Warto zadać pytanie, co było powodem wprowadzenia przez administrację rosyjską zakazu używania tradycyjnych nazwisk z wykładnikami żeńsko-

ści *-owa*, *-ina*, *-ówna*, *-anka* na zaanektowanym terytorium. Tym bardziej, że rosyjskie nazwiska żeńskie mają w swej strukturze sufiksy *-owa*, *-ina*. Raczej potrzeby praktyczne, czyli unifikacja form gramatycznych w celu wyeliminowania trudności związanych z ich tworzeniem, czy cele polityczne – zacieranie śladów polskiej tradycji narodowej?

Okres międzywojenny

Po odzyskaniu niepodległości nastąpił powrót do form tradycyjnych, przypuszczalnie częściowo ze względów patriotycznych, tęsknoty za dawno utraconą przeszłością, też jako sprzeciw wobec narzuconej woli obcego państwa.

Wprowadzony przez administrację rosyjską nakaz używania do identyfikacji kobiet męskich form nazwisk zniósł Sejm II Rzeczypospolitej na mocy ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 roku. Po odzyskaniu niepodległości motywacją do przywrócenia form nazwisk żeńskich było przekonanie, że ich zlikwidowanie przez zaborców było niekorzystne dla „narodowości polskiej” (Litwin 1932, 24). Dzięki tej ustawie powrócono do tradycji sięgającej średniowiecza, gdyż w Polsce formy te powstały i były używane dla oznaczenia żon i córek od drugiej połowy XIV wieku (Kaleta 1998, 111–112).

W okresie międzywojennym regionalne urzędy wojewódzkie wydawały rozporządzenia nakazujące używanie form żeńskich nazwisk podając reguły ich tworzenia i wykazy przykładów (Litwin 1932, 24–31; Kaleta 1998, 111). I tak nazwiska kobiet zamężnych miały kończyć się na *-owa*, *-ina*, *-ska* lub *-a*, np. *Głowacka*, *Wieczorkowa*, *Zarębina*. Nazwiska kobiet niezamężnych miały kończyć się na *-ówna* lub *-anka*, np. *Wieczorkówna*, *Zarębianka*, a w typach przymiotnikowych jak nazwiska mężatek, np. *Żelazna*. Reguły te dotyczyły także nazwisk obcych, np. *Goldbergowa*, *Goldberżanka*. W świetle historii obyczajów polskich takie reguły wynikały z roli, jaką kobieta miała pełnić w społeczeństwie. Powszechnie uważano, że przeznaczeniem kobiety było wyjść za mąż i mieć dzieci. Pozostając w pewnej zależności majątkowej i prawnej od męża, jak twierdzi Zofia Kaleta, żona zapewne z dumą nosiła nazwisko na *-owa* lub *-ina* świadczące o tym, że jest mężatką (Kaleta 1998, 144).

Jednakże, jak wynika z analizy dokumentów Kościoła katolickiego – w tym konkretnym przypadku ksiąg metrykalnych chrztów, po odzyskaniu niepodległości nie powrócono w pełni do tradycji polskiej w zakresie nazewnictwa kobiet. W księgach metrykalnych dekanatu białostockiego, grodzieńskiego i sokólskiego w roku 1918 do rejestracji ochrzczonych dziewczynek

oprócz nazwisk na *-ska* używano męskich form nazwisk, np. *Sawicka Władysława*, *Cieślak Marja* (Par. Białystok k. 66, 68). Ten sposób zapisu kontynuowano, o czym świadczą przykłady z roku 1930, np. *Galicka Krystyna*, *Dunaj Antonina Krystyna* (k. 111), w parafii grodzieńskiej farnej *Roszko Zofja* (k. 118), w parafii sokólskiej *Bagan Janina Kazimierza* (k. 40). Badane źródła zawierają setki zarejestrowanych nazwisk w formie męskiej, które służyły do identyfikacji kobiet. Ostrożnie można stwierdzić, że w administracji kościelnej nie powrócono do stosowania nazwisk z wykładnikami żeńskości, jak zalecały urzędy państwowe, bowiem Kościół zawsze wprowadzał zmiany ostrożnie i bez pośpiechu.

Druga połowa XX wieku

Kolejne zmiany polityczne, społeczne, ekonomiczne i kulturowe, które nastąpiły po drugiej wojnie światowej, uruchomiły nieuchronny proces odchodzenia od nazwisk kobiet z wykładnikami żeńskości. W drugiej połowie XX wieku nastąpiła zmiana funkcji tradycyjnych żeńskich przyrostków nazwiskowych. Charakter zmian strukturalnych w nazewnictwie kobiet, ich przyczyny, zakres funkcjonalny opisała m.in. Aldona Skudrzykowa (1996, 17–23). W polszczyźnie ogólnej zakończenia tworzące nazwiska kobiet niezamężnych są współcześnie bardzo rzadkie, sporadycznie już tylko używane (głównie w środowiskach artystycznych, dziennikarskich). Często nie wskazują na stan wolny nosicielki, lecz są wykładnikiem żeńskości i znakiem pewnego snobizmu, przynależności środowiskowej do elity artystycznej. „Jeśli przyrostki *-anka*, *-ówna* wykorzystuje się do tworzenia nazwisk kobiet, to nie pełnią już one w zasadzie swej pierwotnej funkcji: nie tworzą nazwisk panien, kobiet niezamężnych”. W sposób neutralny, zgodny z tradycją, nazwiska żeńskie na *-owa* funkcjonują jeszcze w pokoleniu najstarszym oraz w języku pewnych, bardzo już rzadkich środowisk inteligenckich średniego pokolenia, tych, które pielęgnują tradycyjną polszczyznę kulturalną (Skudrzykowa 1996, 19–23).

Zdecydowanie zmniejszyło się użycie przyrostka *-ina* (Markowski 1972, 413). Natomiast funkcja przyrostka *-owa* daleka jest od pierwotnej: jest on głównie wykładnikiem żeńskości. „We współczesnym poczuciu językowym w neutralny nienacechowany sposób nazwiska typu *Nowakowa* w języku ogólnym funkcjonować mogą w typie kontaktu lokalnego (sytuacja półoficjalna), raczej w postaci mówionej, zarówno w rozmowach między nadawcą i odbiorcą realizujących równorzędne role społeczne, jak i nierównorzędne role społeczne” (Skudrzykowa 1996, 20).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że w kontakcie oficjalnym ogólnonarodowym neutralnym wariantem nazwiska żeńskiego jest jego postać męska, zwłaszcza w pokoleniu średnim i młodszym. Jak wykazały badania dotyczące obszaru dawnego Podlasia, proces maskulinizacji zaczął zataczać coraz szersze kręgi już w drugiej połowie XIX wieku, przede wszystkim za sprawą władz zaborczych, niemniej jednak był to wyrazisty trend narodowy i kulturowo-społeczny. Potwierdziły się więc przypuszczenia Bogusława Krei, który biorąc pod uwagę działalność urzędów państw zaborczych stwierdził, że wpływ na przemiany polskiej tradycji nazwicznej mogły mieć języki obce (1995, 12–22). Niewątpliwie był to jeden z istotnych czynników. Jednakże wpływ ten był wzmocniony innymi czynnikami. Na przestrzeni II połowy XX w. zmieniła się zhierarchizowana struktura polskiej rodziny. Nadrzędna funkcja ojca przestała być jednoznacznie oczywista. Przyrostki *-owa*, *-ina* i *-ówna*, *-anka* były językowym wykładnikiem podporządkowania, przynależności żony i córki. „Drugorzędna” rola kobiet w domu i społeczeństwie stała w sprzeczności z ich dążeniem do emancypacji, równouprawnienia. Aktywność zawodowa, społeczna i publiczna kobiet spowodowała, że nazwisko wyszło z obiegu prywatnego, domowego, potocznego do obiegu oficjalnego, i dlatego przyjęło właśnie taką oficjalną formę.

Literatura

- Citko L., 2001, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok.
- Dacewicz L., 1994, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII w.)*, Białystok.
- Dacewicz L., 1995a, *Nazewnictwo żeńskie dawnego woj. podlaskiego w porównaniu z historyczną antroponimią białoruską*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. III, Białystok, s. 53–70.
- Dacewicz L., 1995b, *Nazewnictwo żeńskie dawnego powiatu mielnickiego w porównaniu z historyczną żeńską antroponimią ukraińską*, (w:) *Kontakty językowe polsko-wschodniosłowiańskie*, Rzeszów, s. 43–53.
- Dacewicz L., 2003, *Z historii nazwisk na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu kulturowym (wiek XVI–XVIII)*, (w:) *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*. Prace Slawistyczne 115, red. Z. Kaleta, Warszawa, s. 11–19.
- Dacewicz L., 2014, *Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Białystok 2014.
- Dacewicz L., 2015, *Rusyfikacja nazewnictwa osobowego w katolickich księgach metrykalnych Dekanatu białostockiego w okresie zaboru (lata 1896–1918)*, „Słavia Orientalis”, t. 64, nr 2, s. 363–374.

- Dacewicz L., 2017, *Księgi metrykalne dekanatu Białostok, Grodno, Sokółka z drugiej połowy XIX w. jako źródła do historii społeczeństwa polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza*, (w:) Archiwalne dziedzictwo. Białostockie Studia Archiwalno-Kościelne, t. XVIII, red. tomu ks. A. Szot, Białostok.
- Dacewicz L. Chomko J., Smakulska J., 2017, *Księgi metrykalne chrztów Kościoła rzymskokatolickiego z II połowy XIX wieku. Treść i struktura metryk. Alfabetyczne spisy imienne, Część 1. Rok 1875*, Białostok.
- Dacewicz L., Romanik A., Smakulska J., 2019, *Księgi metrykalne chrztów Kościoła rzymskokatolickiego z II połowy XIX wieku. Treść i struktura metryk. Alfabetyczne spisy imienne, Tom 2. Rok 1880*, Białostok.
- Dobroński A. (red.), 2012, *Historia Białegostoku*, Białostok.
- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Kowalik-Kaleta Z., 2007, *Historia nazwisk polskich. Na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, t. I, Warszawa.
- Litwin J., 1932, *Imię i nazwisko*, Łódź.
- Kreja B., 1995, *Językowe i pozajęzykowe przyczyny nieodmienności polskich nazwisk*, „Język Polski” LXXV, s. 12–22.
- Markowski A., 1972, *Odmiana nazwisk we współczesnej polszczyźnie*, „Poradnik Językowy”, z. 6, 7, s. 351–359, 406–415.
- Nitsch K., 1951, *Uwagi o nazwiskach kobiet zamężnych i pańien*, „Język Polski” XXXI, s. 62–68.
- Skudrzykowa A., *Nazwiska żeńskie z przyrostkiem -owa we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, „Język Polski” LXXVI 1, s. 17–23.
- Skulina T., 1988, *O staropolskich formacjach marytonimicznych*, (w:) V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, red. K. Zierhoffer, Poznań, s. 241–248.

Źródła

- Księgi metrykalne chrztów dekanatu białostockiego z lat 1875–1918 (w wyborze). Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej AAB).
- Księgi metrykalne chrztów dekanatu grodzieńskiego z lat 1875–1918 (w wyborze). AAB.
- Księgi metrykalne chrztów dekanatu sokólskiego z lat 1875–1918 (w wyborze). AAB.
- Księgi metrykalne chrztów dekanatu grodzieńskiego z lat 1875–1918 (w wyborze). AAB.
- Księgi metrykalne chrztów dekanatu sokólskiego z lat 1875–1918 (w wyborze). AAB.

Przykładowe oryginalne tytuły ksiąg:

Выписи Метрической книги Белостокской Римско-Католической Приходской Церкви Часть первая О Родившихся съ 1 числа Января мль* сяца 1885 года.

Выписи Метрической книги Занеменско-Гродненской Францишканской Римско-Католической Приходской Церкви за 1875 годъ. Часть первая О Родившихся.

Księgi metrykalne chrztów parafii białostockiej, grodzieńskiej i sokólskiej z 1930 roku. AAB.

Rozwiązanie skrótów

Dek.	–	dekanat	Par.	–	parafia
k.	–	karta	tat.	–	tatarski
lit.	–	litewski	wschł.	–	wschodniosłowiański
niem.	–	niemiecki	żyd.	–	żydowski

SHAKING OF THE POLISH TRADITION IN TERMS OF NAMING WOMEN UNDER RUSSIAN RULE IN THE HISTORICAL AND CONTEMPORARY CONTEXT

ABSTRACT

The customary division of functions and social roles of men and women adopted in the past was reflected in the process of shaping the Polish anthroponymic system. The phenomenon of differentiation of nomenclature based on gender was directly related to the privileged position and exclusive participation of men in the organization of social life. In anthroponymy, the domination of masculinity is marked by the functional expansion of male forms as primary and basic. Male nomenclature was higher listed in the hierarchy of importance, female forms of surnames were always created from male forms. The surnames of married women were ending with the suffixes *-owa*, *-ina*, *-ska* or *-a*, e.g. *Chodkiewiczowa*, *Niemierzyna*, *Popławska*, *Ladna*. The surnames of unmarried women were created using the suffixes *-ówna* (ending in a consonant from scratch), e.g. *Chodkiewiczówna* (< *Chodkiewicz*), *-anka* (ending in a vowel from scratch), e.g. *Niemierzanka* (< *Niemiera*), and in adjective types like married surnames, for example, *Popławska*, *Ladna*.

The subject of attention in this study is the phenomenon of masculinization of female surname forms during the Russian partition (second half of the 19th century) in the Podlasie region. The problem is presented in the context of the historical development of women's nomenclature in Podlasie and general information on the state of female nomination in Poland in modern times.

Key words: record books, anthroponymy, post-marital formations, paternal formation, transformations